

Manteuffel, Jerzy

Papyrologia jako nauka pomocnicza historii

Przegląd Historyczny 28/1, 70-90

1929

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

I. JERZY MANTEUFFEL.

PAPYROLOGJA JAKO NAUKA POMOCNICZA HISTORJI.

1. Zadania i zakres papyrologji.

Gdy w pierwszej połowie ubiegłego stulecia zapoczątkowały Muzea europejskie serje publikacyj papyrusów greckich, sami ich wydawcy nie przypuszczali jeszcze, że materiał ten stanie się zapoczątkowaniem odrębnej gałęzi wiedzy. Działo się to w czasach, kiedy główne zainteresowania naukowe były zwrócone ku okresowi klasycznemu dziejów i kultury antycznej. Ale z biegiem lat świadectwa literackie zostały uzupełnione i pomnożone przez inne źródła. Naukowe wyzyskanie materiału epigraficznego, planowe i systematyczne poszukiwania i wykopaliska archeologiczne na całym obszarze dawnego imperjum Rzymskiego przedstawiły w nowem świetle szereg zagadnień naukowych, inne zaś im dopiero zawdzięczają swe powstanie. Historia starożytna przez długie wieki była skazana prawie wyłącznie na operowanie materiałem z literatury, a uczeni w tej dziedzinie pracowali w warunkach odmiennych, wobec braku archiwów i dokumentów bezpośrednich, od badaczy dziejów średniowiecznych i nowożytnych. Lukę powyższą uzupełnił w pewnej mierze obfity materiał epigraficzny, zawierający szeregi dokumentów o charakterze publicznym, jak zarządzenia władz, dekrety, uchwały miast i korporacyj, napisy honorowe, dedykacje i t. p., ale dopiero ostatnio, dzięki odkryciom papyrusowym zdobyliśmy, wprawdzie dla jednej tylko prowincji świata antycznego, świadectwa bezpośrednie o najrozmaitszych zagadnieniach życia w starożytności i to w rozmiarach bardzo pokaźnych. Artykuł niniejszy ogranicza się jedynie do papyrusów greckich z drobnym zaledwie dodatkiem tekstów łacińskich, ta bowiem grupa, zachowana najobficiej a ilustrująca może najbardziej wszechstronnie różnorodnie zagadnienia

organizacji państwowej i życia prywatnego, stała się podstawą dyscypliny odrębnej, zw. papyrologją.

Już w okresie Grecji niepodległej posługiwano się przeważnie papyrusem, ale dopiero w czasach hellenistycznych i rzymskich stał się on powszechnie używanym materiałem piśmiennym, dopóki nie zaczął on w początkach naszej ery ustępować przed pergaminem, który z kolei zastąpił go w średniowieczu. Do zachowania się wszakże papyrusów nieodzownym jest klimat suchy, to też jedynie na terytorjum środkowego i górnego Egiptu, na krańcach pustyni graniczącej z doliną Nilu mogły się przechować teksty na nim sporządzone. Papyrusy herkulańskie, zachowane pod warstwą lawy z Wezuwjusza, stanowią grupę całkowicie odrębną. Prócz papyrusu używano w starożytności również pergamin, ponadto posługiwano się dla drobnych notatek skorupkami glinianymi, t. zw. ostraka. W szkolnictwie szerokie zastosowanie znalazły tabliczki drewniane, pokrywane nieraz woskiem, a tabliczki metalowe, zwłaszcza ołowiane, miały duże rozpowszechnienie w zabobonie i magji. Szczałki pisma greckiego, bez względu na materiał, jaki je przechował, wchodzą do dziedziny badań papyrologji. Oprócz tego winna ona czerpać w najszerszej mierze z napisów kamiennych, zwłaszcza pochodzących z Egiptu, poczem uwzględniać wszelkie pomniki literackie—czyli nie pominąć żadnego świadectwa, pochodzącego ze starożytności. Poważną pomoc daje w pewnych wypadkach znajomość obecnego Egiptu, jego topografji i obyczajów ludności.

Materiał reprezentowany przez papyrusy greckie przekracza okres 10 stuleci. Zaczynając się od czasów zawojowania Egiptu przez Aleksandra Wielkiego w IV w. przed Chr., sięga on poprzez okres hellenistyczny, rzymski i bizantyjski aż do najazdu Arabów w stuleciu VII-em. Oprócz papyrusów greckich i łacińskich posiadamy jeszcze teksty egipskie w piśmie hieroglificznem i hieratycznem, oraz późniejsze demotyczne i koptyjskie. Pierwsze należą wyłącznie do zakresu egiptologii, a papyrologję interesują pośrednio, jako pomniki, ilustrujące wcześniejsze dzieje Egiptu, drugie zaś, pochodzące z tego samego okresu, co greckie, uzupełniają je niejednokrotnie. Zachowały się również pomniki pisma innych ludów, przejściowo zamieszkujących Egipt. Z tych ostatnich grupę poważną stanowią papyrusy aramejskie z 5-go w. przed Chr., a rzucające ciekawe światło na organizację kolonji żydowskiej z czasów perskich i zawierające ważne przyczynki do historii tych czasów (por. E. Meyer *Der Papyrusfund von Elephantine*, Lipsk 1912). Znamy następnie papyrusy syryjskie, hebrajskie i wreszcie arabskie, z których ostatnie stanowią grupę obszerną, nie wyzyskaną wszelako dotąd przez naukę. W papyrusach odbija się

echem szerokiem życie ludu w jego zabiegach i trudach codziennych, zarówno w dziedzinie życia gospodarczo-administracyjnego, jak jego potrzeb duchowych i kulturalnych. Rozporządzamy tu materiałem wielce różnorodnym i bogatym, grupę zaś dokumentów uzupełniają odkrycia tekstów literackich. Ze względów natury praktycznej bywa zazwyczaj przeprowadzana granica pomiędzy pomnikami literackimi, w których z kolei wyodrębnia się znowu całą literaturę chrześcijańską oraz fachową, a dokumentami, między którymi znajdujemy rozporządzenia władz, sprawozdania urzędów, akty publiczne i prywatne, kontrakty, rachunki, wreszcie korespondencję prywatną i t. p. Jeśli chcemy iżp wyłącznie o cele praktyczne, granica ta może być nawet z pożytkiem zachowana, historyk jednak, zwłaszcza badacz zjawisk kulturalnych, winien mieć zawsze na uwadze ich całość. W pewnych nawet razach trudno bywa ściśle tę linię przeprowadzać. Obok bowiem literatury w większym stylu powstaje i krzewi się piśmiennictwo drobne, o charakterze twórczości ludowej lub aktualnej, ściśle z życiem związane i z niego czerpiące. Jest ono zaś o tyle dla nas ciekawszem, że stanowi coś jedyne w swoim gatunku, twórczość bowiem tego rodzaju uległa w innych prowincjach świata antycznego zupełnej zagładzie i dopiero krytyka naukowa zdołała wydobyć pewne jej pierwiastki z zachowanych pomników literackich.

Zadania, jakie sobie stawia papyrologja, możemy sprecyzować w dwóch kierunkach: W pierwszym rzędzie chodzi o dokładne odtworzenie oraz interpretację każdego zachowanego tekstu, a to w kierunku paleograficznym, językowym oraz rzeczowym. Spełniając to zadanie, jest papyrologja dyscypliną pomocniczą w całym tego słowa znaczeniu, przygotowującą materiał dla użytku innych nauk. Z drugiej jednak strony, zawdzięczając wielkiej obfitości świadectw najrozmaitszego rodzaju, a odnoszących się do dziejów i życia Egiptu w okresie panowania w nim Greków i Rzymian, osiągnęliśmy możność odtworzenia całych rozdziałów z zaginionej przeszłości tego kraju, i papyrologja gromadzi skrzętnie każdy nowy przyczynek, jakim obdarza nas tekst nowoopublikowany, a zbierając następnie wyniki, osiągnięte na terenie różnych dyscyplin odrębnych, dąży do odtworzenia całości kształtu stosunków gospodarczo-administracyjnych i historyczno-kulturalnych Egiptu w czasach hellenistycznych, rzymskich i bizantyjskich. Jeżeli więc w pierwszym ujęciu przedstawia się papyrologja, jako dyscyplina przygotowująca materiał dla dalszych badań na różnych terenach naukowych, to w drugim — będzie ona gałęzią historii starożytnej, badającą późniejsze losy Egiptu. Z określenia powyższego wynika ponadto, że najbliższą związaną jest z egiptologją z jednej, a ściś-

lejszemi jeszcze węzłami z całą historją Antyku klasycznego z drugiej strony.

Przez odkrycia papyrusów greckich najbardziej przeto wzbogaciły się dwie gałęzie wiedzy o świecie starożytnym — Filologja i Historja. Pierwsza zawdzięcza im bardzo poważne przyczynki do literatury greckiej, zwłaszcza w okresie hellenistycznym, oraz bogaty zasób nowego materiału językowego, odtwarzający dalsze etapy rozwoju języka greckiego. Historja czerpie zaś z dokumentów, które tak wszechstronnie oświetlają rozmaite dziedziny życia Egiptu w okresie grecko-rzymskim, materiał rozległy, a przez swą bezpośredniość niezmiernie cenny do odtwarzania całego systemu gospodarczo-administracyjnego tej prowincji; wyniki osiągnięte na tem polu dają się niejednokrotnie przeszczepić na szerszą arenę całego imperjum Rzymskiego. Niemniej ciekawe źródła zdobyła również historja kultury w postaci materiałów, oświetlających zetknięcie się dwóch światów — Grecji i Wschodu, a następnie z dziedziny życia codziennego, folkloru i religijności. Inne pozatem nauki czerpią także ze skarbnicy papyrusów greckich. Egypciologia np. poza pomnikami życia tego kraju w okresach późniejszych, zdobyła pewne podstawy fonetyczne w często spotykanych imionach egipskich w transkrypcji greckiej; teksty te przyczyniają się również do lepszego poznania topografji dawnego Egiptu. Teologja z kolei zawdzięcza papyrusom wzbogacenie materiału rzeczowego w zakresie literatury chrześcijańskiej oraz zdobyła szersze tło porównawcze dla rzeczowej i językowej interpretacji ksiąg Nowego Testamentu. Prawo greckie w pierwszym rzędzie, ale również i rzymskie czerpie z nich w rozległej mierze, a dyplomatyka starożytna zawdzięcza im niemal całkowicie swe powstanie i dalszy rozwój. Paleografja grecka osiągnęła możność przesunięcia swych badań o 8 stuleci wstecz, a cały szereg innych nauk, jak historja medycyny, matematyki, muzyki czerpie z nich w większej lub mniejszej mierze. Numizmatyka starożytna zyskała materiał wielce obfity i różnorodny, zbędnem też chyba jest podkreślać ich znaczenie zasadnicze dla lingwistyki.

Dzieła i rozprawy o charakterze ogólnym:

W. Schubart *Einführung in die Papyruskunde*, Berlin 1918, tegoż autora: *Papyruskunde*, Lipsk-Berlin 1924 (we Wstępach Gercke - Nordena I, 9), — *Aegypten vom Alexander dem Grossen bis auf Mochammed*, Berlin 1922, — *Die Papyri als Zeugen antiker Kultur*, Berlin 1925, — *Griechische Papyri, Urkunden u. Briefe vom IV Jhr. v. Chr. bis ins VII Jhr. n. Chr.*, Bielefeld-Lipsk 1927 (w wyd.: *lat. u. griech. Schulausgaben*, hrg. Dr. H. Kurfess u. Dr. H. Schach — wybór tekstów z komentarzami).

U. Wilcken — L. Mitteis, *Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde* t. 4., Lipsk-Berlin 1912.

U. Wilcken, *Die griechische Papyrusurkunden*, Berlin 1897; L. Mitteis, *Aus den griechischen Papyrusurkunden*, Lipsk 1900; P. M. Meyer, *Juristische Papyri*, Berlin 1920. O. Gradenwitz, *Einführung in die Papyruskunde*, Lipsk 1900, Collomp *La Papyrologie*, Paryż 1927.

por. J. Manteuffel, *Wiadomości wstępne z zakresu papyrologji* (Przeegl. Hist. Ser. 2, t. VI, 2, 1927, 234 i nast).

Czasopisma: *Archiv f. Papyrusforschung u. verwandte Gebiete*, Lipsk-Berlin I (1901)—IX (1928). *Aegyptus, Rivista Italiana di Egittologia e di Papirologia* I (1914) — IX (1928), Mediolan. *The Journal of Egyptian Archaeology* I (1920) — XIV (1928).

Bibliografje: U. Wilcken, o publikacjach dokumentów (ref. krytyczny): *Arch. f. Pap.* I—IX; Crönert—Blas—Koerte — teksty literackie: *Archiv f. Pap.* I—VIII; Schmidt — lit. chrześcijańska: *Arch.* I, II, Preisendanz — papyrusy magiczne: *Arch.* VIII. IX. Partsch-Wenger — bibliografja prawnicza: *Arch.* VII. IX.

H. J. Bell (i Komitet redakcyjny), *The Journal of Eg. Arch.* I, III, VI — IX.

Seymour del Ricci, *Revue des études grecques* t. XXVII, XXXIV, XXXVI.—*Aegyptus* I—IX.

Ponadto: Vierock w *Jahrb. über d. Fortschritte d. Klass. Alt.* t. 98 (1898) i 102 (1899), Schubart, *Sokrates* z l. 1921 i 23, P. M. Meyer, *Zeitschrift f. Vergl. Rechtswiss.* t. XXXIV.

Dziędziny pokrewne: *Egiptologja*. — A. Erman, H. Ranke, *Aegypten u. ägyptisches Leben im Altertum* 2 Tübingen 1923, A. Moret, *La vie et la civilisation égyptienne*, Paryż 1925 (w *l'Évolution de l'Humanité* N-o 7).

E. W. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, Londyn 1895.

Historja w okresie hellenistyczno-rzymskim.

A. Bouché-Leclercq, *Histoire des Lagides* I—IV, Paryż 1903—07.

Mahaffy, *The Empire of the Ptolemies*, Londyn 1905.

Edwyn Bevan, *A history of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*. Londyn 1927 (Nowe opracowanie dzieła Mahaffy'ego pod tymże tytułem). J. Kärst, *Geschichte des Hellenismus* t. I³, Lipsk-Berlin 1927 t. II² — K. J. Beloch *Griechische Geschichte* IV I—2, Berlin 1925—1927. Th. Mommsen *Römische Geschichte* V, 1885, M. Rostowcew, *The Social and economic history of the Roman Empire*, Oxford 1926, E. Stein, *Geschichte des Spätromischen Reiches* I, Wiedeń 1928. P. Jouguet. *l'Impérialisme Macédonien et l'Hellenisation de l'Orient*, Paryż 1926. (w *l'Évolution de l'Humanité* N-o 15).

2. Zarys historyczny i zbiory papyrusów.

Poznanie pierwszego zwoju papyrusowego z tekstem greckim datuje się z r. 1788 (Mikołaj Schow, Charta papyracea graece scripta Musei Borgiani), ale dopiero w połowie stulecia następnego poczęły napływać z Egiptu obfitsze zabytki tego rodzaju. Odkrycia miały w tym okresie charakter przeważnie przypadkowy i większego zainteresowania nie wzbudziły. Materiały te pochodzą z Memphis i Letopolis w Egipcie środkowym, z Thais, Panopolis, Teb, Syeny, Elefantyny w Egipcie górnym i należą do okresu ptolemeuszowskiego. Nowe ich opracowanie daje Wilcken w U. P. Z. Odtąd jednak, głównie dzięki J. G. Droysenowi, granica między dziejami klasycznymi a okresem hellenistycznym została przełamana i czasy późniejsze zaczęły coraz żywsze budzić zainteresowanie, wartość pomników papyrusowych poczęto coraz bardziej oceniać. Duże zasługi na tem polu położył Mommsen, a jeden z pierwszych pracowników w tej dziedzinie, zmarły niedawno uczone włoski, G. Lumbroso zużytkował już cały ówczesnie znany materiał w swem dziele p. t. *Recherches sur l'économie politique de l'Égypte sous les Lagides* Turyn 1870. Z r. 1877, z którego pochodzi wielka ilość papyrusów z Fayum, zaczyna się drugi okres w dziejach papyrologji; znaleziono tam mianowicie bogate zbiory, pochodzące z ruin licznych archiwów, bibliotek, biur oraz domów prywatnych z okresu rzymskiego i bizantyjskiego. Ostatnie lata ubiegłego stulecia otwierają wreszcie trzeci okres, z którego datują się epokowe odkrycia, jakie zawdzięczamy już skoordynowanej pracy i systematycznym poszukiwaniom samych badaczy, wspomaganych przez zasobne Instytucje Naukowe. Egjptolog angielski, Flinders Petrie odkrył w l. 1889/90 kartonaz z trumien egipskich w Gurob. Następnie w l. 1895/6 z ramienia t-wa Egypt Exploration Fund rozpoczynają swe owocne poszukiwania Hogarth, Grenfell i Hunt. Już w r. 1896/97 następuje największe odkrycie w Oxyrhynchos, a w latach następnych ciż sami badacze ponawiali kilkakrotnie swe podróże do Egiptu. Z uczonych francuskich wypadnie wymienić Jouguet'a i Lefebvre, a z włoskich Schiaparelli i Breccia. Zarząd Muzeów niemieckich wysyła w l. 1898/99 do Egiptu Wilckena i Schäfera a w r. 1902 Schubarta i Vierecka. Poszukiwania te, wymagające wielkich nakładów pieniężnych, nie pozostały daremne i dziś muzea Europy zachodniej rozporządzają bardzo rozległym materiałem, z czego część nie została jeszcze opublikowana.

W ostatnich czasach Ameryka również zaczyna rozwijać dość wyteżoną akcję w kierunku zdobywania nowych materiałów, a poszczególne

również teksty dopływają stale do Europy przez pośrednictwo handlarzy starożytnościami.

Największe zbiory papyrusów greckich znajdują się w posiadaniu Anglików w British Museum oraz w Bibliotece Bodlejańskiej i Queen's College w Oxfordzie; mniejsze zbiory znajdują się w Cambridge i Dublinie, wreszcie należy wymienić kolekcję lorda Amherst'a w Londynie i Rylands Library w Manchesterze. Zbiory angielskie zostały opublikowane w wydawnictwach: a) Egypt Exploration Fund (od r. 1920 Society), b) British Museum, c) zbiorów prywatnych.

Drugie miejsce zajmują Niemcy z Neues Museum w Berlinie, a mniejsze zbiory są rozrzucone po wszystkich niemal miastach uniwersyteckich, jak w Hamburgu, Giessen, Heidelbergu, Halli, Lipsku, Monachjum i t. d. Włosi posiadają papyrusy z nowych odkryć we Florencji i Medjolanie, dawniejsze zaś w Rzymie, Neapolu i Turynie. Francuskie zbiory znajdują się w Muzeum Louvre'u, w Instytucie Papyrologicznym uniw. Paryskiego oraz w Strassburgu. W posiadanie Biblioteki Narodowej w Wiedniu przeszły zbiory Rainera. Znaczna część papyrusów pozostała również w Egipcie w Muzeach w Kairze i Aleksandrii.

Drobne kolekcje papyrusów znajdują się ponadto w Szwajcarii, — Genewa, Fryburg, Bazylea, w Holandji — Lejda, w Danji — Kopenhaga, w Belgji — Bruksella, Norwegji — Oslo, Szwecji — Sztokholm oraz w Rosji — Moskwa i szereg mniejszych.

Ameryka, która, jak zaznaczono, chętnie nabywa te rzeczy, posiada ważniejsze zbiory w uniw. Kalifornijskim, w Chicago oraz w Cornell-univ. w New-Jorku.

Najważniejsze ośrodki studjów papyrologicznych znajdują się obecnie w Niemczech, Anglji, we Włoszech i Francji. W Niemczech pracownia papyrologiczna została założona przy Neues-Museum (Schubart), która wydaje publikację p. t. Berlner Griechische Urkunden (B. G. U.); w Instytucie dla Studjów Antycznych Uniw. Berl istnieje dział specjalnie poświęcony papyrologji, posiadający bogaty zbiór publikacyj i dzieł pomocniczych (Wilcken). Instytuty papyrologiczne istnieją ponadto przy uniw. Heidelberskim (Bilabel) i Monachijskim (Otto, Wenger).

W Anglji posiada British Museum, które zbiory swe publikuje w wyd. p. t. Greek Papyri in the Br. Mus., specjalną pracownię przy dziale rękopisów (Kenyon, Bell), a w Oxfordzie centrami pracy w tej dziedzinie są Queen's College (Hunt) i Biblioteka Bodlejańska (Lobel) — najważniejsza publikacja, wydawana przez Hunt'a: The Oxyr-

hynchus Papyri. We Włoszech istnieje Instytut papyrologiczny w Medjolanie (Calderini, Francisci), który wydaje specjalne serie publikacyj, i wreszcie we Francji Instytut taki posiada Uniw. Paryski (Jouguet, zastępczo Collart). Studjom papyrologicznym poświęcone są specjalne czasopisma, jak niemieckie p. t. *Archiv f. Papyrusforschung u. verwandte Gebiete*, włoskie p. t. *Aegyptus* oraz poczęści angielskie — *The Journal of Egyptian Archaeology*. Publikacje papyrusowe stanowią już same przez się bibliografję dość obszerną. Poza tem posiadamy w tej dziedzinie cały szereg dzieł o charakterze pomocniczym, jak zestawienia poprawek do uprzednio wydanych tekstów, zbiory rozproszonych publikacyj, słowniki i zestawienia materiału językowego i t. p. Ostatnie sprawozdania Wilckena z publikacyj papyrusowych podkreślają z uznaniem, że inne kraje coraz liczniejszy biorą udział w ruchu naukowym w tej dziedzinie, czego dowodem jest rosnąca stale liczba poszczególnych publikacyj i opracowań w tym zakresie¹⁾.

3. Źródła historyczno-literackie.

Rozpoczynając od tej grupy przegląd materiału, jakim obdarzyły nas papyrusy, nie zamierzam przez to podkreślić, aby miała ona donioślejsze znaczenie od pozostałych rzeczy, które w postaci najrozmaitszych dokumentów stanowią właściwą podstawę papyrologji w znaczeniu węższem.

Wprawdzie każdy fragment z dzieła historycznego, nie mówiąc już o odkryciu pierwszorzędnem, posiada pewną wartość przez to, że dorzuca on coś nowego do naszej wiedzy, ale przeważnie mamy tu jednak do czynienia z mało znaczącymi ułamkami, które przez wydzielenie ich z tła ogólnego pozostają tylko sporadycznymi szczegółami. Nie mogą one istotnie rywalizować z obfitością uzupełniających się wzajemnie dokumentów i naogół biorąc przedstawiają się skromnie. Ale przecież nie posiadamy papyrusów z Egiptu dolnego, nie mówiąc już o samej Aleksandrii z jej wspaniałą Biblioteką i Muzeum. Teksty, jakie spotykamy między papyrusami, pochodzą z miaste-

¹⁾ Do historji odkryć: *Archaeological Report* Londyn 1879—1912 ponadto wstępne rozdziały Wilckena *Grundzüge* 1912 i Schubarta *Einführung* 1918.

Publikacje: Szczegółowy wykaz publikacyj zbiorowych podałem w *Przegl. Hist. Ser. II. t. VI.2 1927 str. 238—45*; omówienia krytyczne wszelkich publikacyj nie-literackich podaje w swym referacie Wilcken. *Arch. f. Pap. I—IX*, a najobszerniejszą bibliografję umieszcza Bell (z pomocnikami) w *Journal of Eg. Arch.*

Dzieła pomocnicze będą wymienione w następnych rozdziałach.

czek prowincjonalnych i zapadłych wsi, licznie rozrzuconych w środkowym i górnym Egipcie, które w słabym tylko stopniu żyły odblaskiem kultury i nauki stołecznej. Materiał ten czerpiemy przeważnie z podręczników szkolnych i z odpisów, sporządzonych dla użytku prywatnego. W pewnej mierze przyczynił się również do tego zwrot ku klasycyzmowi w okresie rzymskim, który przez zaniedbanie późniejszej twórczości literackiej uniemożliwił zachowanie się dzieł późniejszych autorów. Ze znanych np. historyków znajdujemy często fragmenty papyrusowe z dzieł Herodota, Xenofonta i Thukydidesa, podczas gdy Polybios reprezentowany jest rzadko, a dzieł Diodora i Plutarcha nie znaleziono dotąd wcale. Niezależnie od twórczości w większym stylu rozwija się również w Egipcie drobne piśmiennictwo historyczne. Stoi ono przeważnie na niskim poziomie, a służy celom praktycznym — dydaktyce szkolnej i użytkowi domowemu w postaci krótkich podręczników, wykazów i wyciągów z dzieł obszerniejszych. Znaleziono tu również pewne fragmenty, świadczące o istnieniu twórczości aktualnej w postaci drobnych broszur politycznych i t. p.

Najpoważniejszym odkryciem w zakresie utworów historycznych jest bezsprzecznie dzieło Arystotelesa o *Ustroju Ateńskim*. Początkowa część tego dzieła uległa zniszczeniu, końcowe zaś ustępy posiadamy również w stanie bardzo fragmentarycznym. Na całość utworu składały się dwie części, z których pierwsza, zawierająca zarys historyczny, kreśli rozwój ustroju Aten, a część zachowana rozpoczyna się opisem ustroju przed Drakonem i omawia ją aż do czasów Thrasybulosa. Część druga systematyzująca przedstawia ustroje późniejsze oraz konstytucję ateńską z czasów samego Arystotelesa.

Drugim z kolei poważnym odkryciem w tej dziedzinie są t. zw. *Hellenika* z *Oxyrhynchos*, przypisywane Ephorowi lub Theopompowi, przez innych zaś Cratippowi. Część zachowana zawiera obszerny opis l. 396/95 przed Chr., przedstawiony w sposób obiektywny bez przechylania się sympatji autora w kierunku Aten, czy Sparty. Najważniejszym dla nas jest rozdział, dotyczący ustroju Beocji. W zachowanych ustępach utworu występuje wyraźnie jego charakter kronikarski, autor zamierzał zaś nawiązać swój opis do historii Thukydidesa.

Wartościowe przyczynki zawiera następnie *Opis II wojny Syryjskiej* w papyrusie z 3 w. przed Chr., przypisywany samemu Ptolemeuszowi III. Materiałem, z którego opis ten powstał, były zapewne raporty urzędowe i dziennik królewski.

Inne rzeczy w tej dziedzinie mniejsze posiadają znaczenie. Oto pe-

wien utwór chronologiczny, zapewne wyciąg z obszerniejszego dzieła, przedstawia dzieje z l. 355—15, szeregując zdarzenia podług Olimpiad i archontów ateńskich; w zestawieniu synchronistycznym poznajemy dzieje Grecji, Rzymu i wschodnie.

Większą już natomiast wartość naukową posiada inny wyciąg ze spisów zwycięzców olimpijskich; zdradza on pewne podobieństwo z Phlegontem z Thralles. Ostatnio również, bo w XVII tomie papyrusów z Oxyrhynchos zostały opublikowane fragmenty zapewne z jego kroniki—odnoszą się one do dziejów greckich w 3 w. przed Chr.; całość zaś stanowiła zapewne kompendjum historyczne, w dalszych bowiem urывkach spotykamy wzmianki o Rzymie i Sycylii.

Spotykamy tu również t. zw. *Laterculi Alexandrini*, podające wyciągi historyczne i geograficzne dla użytku szkolnego, a zachowane w rękopisie, zawierającym pewien epizod z Romansu o Aleksandrze W. Zawierają one zestawienia słynnych malarzy, rzeźbiarzy, architektów i techników, w wiadomościach zaś geograficznych spisy rzek, gór, wysep i t. p. W Oxyrhynchos znaleziono cenniejszy o wiele wyciąg o charakterze podobnym, mamy w nim bowiem wykaz kolejny bibliotekarzy aleksandryjskich. Małą wartość historyczną posiada natomiast pewne piśmko o obyczajach nieznanymi ludów oraz t. zw. Aleksandryjska kronika światowa z ilustracjami; pośrednikami między twórczością w tym stylu a nauką aleksandryjską były zapewne rzeczy w rodzaju wyciągu Herakleidesa z Lembos z Hermipposa. Ponadto zachowały się w papyrusach drobne ułamki z dzieł, dotyczących osoby i kultu Aleksandra W., a w odosobnieniu zupełnem stoi fragment z książki Sosylosa o Hannibalu. W charakterze też książki historycznej czytano wówczas zapewne opis Wojny Trojańskiej Diktysa.

Z historyków rzymskich posiadamy wyciąg z Liwjusza, pełen niedokładności i błędów, oraz ułamek z innego dzieła, przypisywanego bądź Enniusowi, bądź też Trogusowi Pompeiusowi. Liczniej reprezentowane są fragmenty z dzieł prawniczych.

Na pograniczu między twórczością historyczną a dokumentem stoi grupa t. zw. *Akta męczenników*; czerpiąc materiały z dokumentów, przekształca go następnie w rodzaj broszury polityczno-propagandowej. Spotykamy w tych aktach ciekawe materiały do ruchów w Aleksandrii, spowodowanych na tle antysemityzmu. Stopień opracowania literackiego bywa w nich nader nierówny, a treść stanowią procesy aleksandryjskich gimnazjarchów przed cesarzami rzymskimi, przyczem podnoszona jest ich odwaga i poświęcenie dla miasta rodzinnego. Niejeden wreszcie szczegół historyczny, czy geograficzny,

jak również i przyczynki do poznania ludzi ówczesnych znajdziemy też w pozostałych utworach literackich, zwłaszcza w piśmiennictwie lokalnem

W ogólnych zarysach winien również poznać historyk cały materiał literacki z papyrusów. Jedne z tych rzeczy świadczą o łączności greków egipskich z macierzą, inne przedstawiają ich własne wysiłki na tem polu i zobrazują ich upodobania, wykształcenie i rozwój intelektualny¹⁾.

4. Dokumenty — ich grupy oraz znaczenie historyczne.

Fragmety papyrusowe utworów historycznych dorzucając tu i ówdzie poszczególne szczegóły nieznanego lub rozwiązującego daną kwestję sporną, nie posiadają, jak zaznaczono, zbyt doniosłego znaczenia. W innym natomiast świetle staną przed nami dokumenty greckie. Już przez to, że reprezentują materiał wyłącznie nowy, stają się one wymownym świadectwem ubiegłych czasów, pomimo, że tutaj również jedynie przypadek decyduje o ich zachowaniu się. Jak dużo tych rzeczy musiało z biegiem wieków zaginać, świadczy już ten fakt, że nawet z pośród takich dokumentów, których sam charakter wymagał sporządzenia w znacznej ilości egzemplarzy, wyjątkowo tylko rozporządzamy dwoma ich tekstami. Ale wszystkie one pochodzą z jednego terenu i należą do wspólnej kategorii świadectw. Dzięki temu też, iż uzupełniają się one wzajemnie, że z pewnej grupy zachowała się

¹⁾ Aristoteles. *Kenyon Aristotelis res publica Atheniensium*², Berlin 1903 (suppl. Aristot. III.2) i Blass'a wyd. 4, Lipsk 1903 (5 wyd. Thallheim'a, Lipsk 1909). Hellenika z Oxyrhynchos: wydanie Lipsius'a z r. 1916 oraz Kalinka, *Hellenica Oxyrhynchia*, Lipsk 1927.

Drobne utwory historyczne zebrał Büttel, Bonn 1922 (w *Kleine Texte Lietzmann*). Do fragmentów, dotyczących Aleksandra W. por. Wilcken, *S. B. Pr. A. XXIII*, 1923. Akta męczenników: Wilcken *Abh. d. Philol.-Hist. K. d. Sächs. Ges. d. Wiss. t. XXVII*, 1909, 783 i nast.; oraz Weber, *Hermes*, L. 1915, 47 i nast. i Premerstein, *Hermes* LVII, 1922, 266.

Omówienie nowych pomników literackich znajdzie czytelnik w dziele Schubarta, *Einführung in die Papyruskunde*, 64 i nast. oraz

Powell-Barber *New Chapters in the history of Greek Literature*, Oxford 1921.

Zestawienie twórczości lokalnej: Calderini *Piccola letteratura di provincia nei papii in Aegyptus*, II, 1921, 137.

Wykaz wszystkich fragmentów literackich zawarty jest w książce Oldfather'a *The greek Literary text from Greco-Roman Egypt*, Madison 1923.

Bardzo ważne dla religijomistyki i folkloru są papyrusy magiczne. *Corpus Pap. Magicarum*. I. K. Preisendanz, Lipsk 1928.

większa ilość najrozmaitszych dokumentów pokrewnych z różnych okresów czasu i rozmaitych miejscowości Egiptu, mogą one odtworzyć wiernie obraz życia oraz warunków ówczesnych. Niektóre z pośród nich j. np. dekrety panujących i zarządzenia władz im podległych, dzienniki prowadzone przez urzędników, wyciągi z ustaw i rozporządzeń i t. p. same przez się stanowią wartościowe pomniki historyczne, inne zaś, pomiędzy którymi przeważają znów dokumenty prywatne lub decyzje władz w sprawach natury prywatnej, odzwierciedlają życie przeciętnych warstw ludności w najrozmaitszych jego przejawach i właśnie przez swoją bezpośredniość oddają poważne usługi badaczom. Jeżeli zaś do podstawowych zadań papyrologji należy wszechstronne badanie dziejów Egiptu z czasów hellenistyczno-rzymskich, to zbędnem chyba będzie dowodzenie, że ta grupa dokumentów stanowi jej najistotniejszy i nieodłączny materiał. Oświetlają one przecież, w sposób bardziej lub mniej wyczerpujący, ogromną przestrzeń w dziejach Egiptu, najstarsze bowiem datują się jeszcze z czasów przed-ptolemeuszowskich, a dochodzą nieprzerwanym rzędem aż do VIII stulecia, przekraczając w ten sposób okres wtargnięcia do Egiptu Arabów.

Każdy z zachowanych w tej dziedzinie tekstów przedstawia dla nas wartość dwojaką: ze swej strony zewnętrznej oraz wewnętrznej, t. zn. samej treści. Ponadto wymaga on dokładnego zbadania, jako jednostki odrębnej, następnie zaś zestawienia go z odpowiednią grupą. Stronę wewnętrzną dokumentu stanowi, jak wspomniałem, jego treść, która zależnie od jego przeznaczenia bywa nieraz nader różnobarwną i bogatą; do strony zewnętrznej należą — forma, styl oraz język. Z ostatniej czerpiemy materiał do poznania, w jakim kierunku rozwija się i jakim podlega zmianom szablon danego dokumentu, do obserwacji jego wszelkich zmian stylistycznych, wydzielenia charakterystycznych cech danej grupy i bogatych wreszcie spostrzeżeń natury lingwistycznej; w dziedzinie tej najwięcej może dać korespondencja prywatna. Obfitość materiału, jakim rozporządzamy w zakresie dokumentów, otwiera nam pole do szerokich badań dyplomatycznych, poznawania całego systemu biurokracji starożytnej i wiążących się z tem problemów administracyjnych. Treść zaś poszczególnych dokumentów zbyt jest różnorodną, aby mogła być wyczerpana w ramach tego artykułu, przeto ograniczę się do wskazówek ogólnych, do określenia ich grup oraz podania bibliografji, należącej do danych zagadnień. Jeżeli już sam w sobie stanowi nieraz dany dokument poważną wartość historyczną, to pełnię swego znaczenia osiąga on dopiero przez zestawienie go z odpowiednią grupą świadectw. Przez to

z jednej strony zyskuje sama jego interpretacja, a z drugiej wówczas dopiero wystąpi wyraźnie, w jakim stopniu zawiera on wartościowe przyczynki. Wyniknie dalej, czy dadzą się one pogodzić z istniejącym już poglądem na dane zagadnienie, a wreszcie wpływa to niekiedy na częściowe zmodyfikowanie utartego poglądu.

Materiał, zawarty w dokumentach greckich, przyczynił się w znacznym stopniu do pogłębienia naszych wiadomości historycznych, przede wszystkim w dziedzinie kultury i zjawisk gospodarczych okresu hellenistyczno-rzymskiego.

Na czoło zagadnień, związanych z historją kultury, wysuniemy fakt zetknięcia się dwóch tak odmiennych kultur, jak Grecji i Wschodu, jaką następnie drogą powstaje z tych elementów odmiennych kultura nowa, oparta na przenikaniu się prądów przede wszystkim w dziedzinie religijnej, następnie zaś w samym obyczaju i sposobie życia. Wysoce również interesującym jest proces powstawania mieszanej rasy ludności oraz koleje losu, jakim każda z grup ludnościowych podlega w zmienionych warunkach dziejowych i politycznych, ich stosunek wzajemny i t. p. W walce tych dwóch elementów odniosła wprawdzie zwycięstwo kultura grecka, ale i Egipt również nie pozostał bez wpływu. Wyniki, osiągnięte na tym terenie badań, mogą być w pewnej mierze rozszerzone na teren całego Wschodu greckiego, a przez to nabywają one jeszcze większego znaczenia, jako przyczynki do procesu hellenizacji prowincyj wschodnich i nawet, jako materiał do późniejszych dziejów hellenizmu.

W rozległej mierze i z najlepszego źródła poznajemy ponadto samych ludzi ówczesnych z ich rozwojem intelektualnym i wykształceniem w różnych warstwach i klasach społecznych, ich sposób myślenia oraz wyrażania myśli; w materiałach tych odbija się wiernie ich życie zarówno w pracy i zabiegach codziennych, jak w chwilach świątecznego wypoczynku.

Badacz zjawisk kulturalnych winien poza samą grupą dokumentów uwzględniać w równym stopniu całą korespondencję prywatną i świadectwa literackie, zwłaszcza zaś drobne piśmiennictwo miejscowe.

W zakresie historii gospodarczej najwybitniej występują tu materiały do poznania całej organizacji administracyjnej i systemu podatkowego oraz fiskalnego Egiptu w różnych jego okresach dziejowych. Nigdzie może silniej nie uwidoczni się zależność bogactw naturalnych i wytwórczości kraju od silnej władzy wykonawczej i dobrze funkcjonującego aparatu administracyjnego. Widzimy tu, jak z chwilą osłabienia władzy królewskiej za ostatnich władców z dynastji Pto-

lemeuszów, następnie zaś przy wkradającej się anarchji i rozkładzie imperjum Rzymskiego siły wytwórcze Egiptu ulegają również całkowitemu zanikowi, z drugiej zaś strony poznajemy też okresy jego rozkwitu w dziedzinie gospodarczej. Odbija się w nich dalej cały system monopolów, umiejętność zastosowania odpowiednich planów fiskalnych, a następnie ustrój bankowości, hipoteki ziemskiej, katastru i t. p. Duże również znaczenie dla odtworzenia historji gospodarczej posiadają tak często spotykane wiadomości o cenach ziemi, nieruchomości, różnych przedmiotów użytku codziennego. Nie pozostają tu również bez znaczenia dane, dotyczące zamożności poszczególnych rodzin, oraz wiadomości, o zmianach, jakie wywołuje w stanie materialnym ludności dewaluacja pieniądza i t. p.

Należy tu wreszcie uwzględnić liczne świadectwa, dotyczące warunków pracy na roli i w rzemiośle, a dalej najmu i płacy, prac dobrowolnych i przymusowych, położenia niewolnika oraz cały kompleks podobnych zagadnień. Pojęcie o tem, jak różnorodne strony życia w starożytności reprezentują papyruse oraz, jak nauka wyciąga z nich wnioski natury historycznej i prawniczej, może dać proste podanie rozdziałów podstawowego dzieła Wilckena i Mittheisa p. t. *Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde*, Berlin-Lipsk 1922.

Część historyczna Wilckena obejmuje następujące działy: Ogólny zarys historyczny z uwzględnieniem świadectw do historji zewnętrznej, do zamieszek i powstań krajowych, organizacji miasta i okręgu wiejskiego oraz zagadnień ludnościowych, poczem omawia on religję, wychowanie, finanse, podatki, przemysł i handel, rolnictwo, roboty publiczne i liturgje, stan aprowizacyjny, pocztę i komunikację, wojsko i policję i wreszcie życie ludowe. Część prawnicza Mittheisa zawiera: Prawo karne za Ptolemeuszów, Prawo cywilne rzymskie, Dokument, Księga hipoteki ziemskiej, Skrypt dłużniczy oraz ustawy hipoteczne, Kupno, Dzierżawa rolna, Prawo małżeńskie, Opieka nad nieletnimi, Różne postępowania prawne i wreszcie Ustawy.

Ogół dokumentów, pochodzących z odkryć papyrusowych, możnaby podzielić na następujące działy:

A. Dokumenty publiczne:

I. Dzienniki urzędowe, prowadzone przez funkcjonariuszy na różnych stopniach służbowych: zawierają one codzienne notatki o czynnościach urzędowych; na specjalne wyróżnienie zasługują tu wyciągi z rozpraw sądowych.

II. Dekrety, nakazy i rozporządzenia władz: królewskie z okresu ptolemeuszowskiego, cesarskie i namiestnika Egiptu w okresie rzymskim i bizantyjskim.

III. Raporty urzędowe i IV. Oficjalne poświadczenia.

V. Oficjalne wykazy i rachunki rozmaitej treści.

VI. Akta zarządu świątyń w Egipcie.

B. Dokumenty urzędowo-prywatne:

I. Wszelkiego rodzaju podania osób prywatnych, skierowane do urzędów: należą tu skargi i petycje do króla oraz namiestnika cesarskiego w Egipcie i t. p., o charakterze wielce różnorodnym; dają one szeroki pogląd na rozmaite dziedziny życia.

II. Podania w sprawach podatkowych, w czym: 1) coroczne deklaracje i 2) odpowiednie informacje perjodyczne.

III. Rozmaite inne podania, skierowane do urzędów.

C. Akta natury prywatnej:

I. Dokumenty, sporządzone przy tranzakcjach wszelkiego rodzaju, jak: kupna, sprzedaży, dzierżawy, pożyczki, poręczenia, upoważnienia, umowy, zawarcia małżeństwa, świadectwa rozwodowe, testamenty i t. p.

II. Korespondencja prywatna ¹⁾.

I. Ważniejsze dokumenty: Ustawa monopolowa i dzierżawy podatków Ptol. Philad.: Greenfell *Revenue Laws of Ptolemy Philadelphos*, 1896 — Wilck. Chrest. Nr. 258, 299. Wyciągi z dekretów Ptol. Euerg. II: Pap. Text. I, 5 — Mitteis Chr. 1. 36, Wilck, Chr. 65, 260, 307, 339. Inne edykty królewskie; Wilck. Chr. 450, Dekret Ptol. Philopatora, dotyczący kultu Dionysiosa Berl. Gr. Urk. VI, 1211. Z okresu cesarstwa: Wyciąg z rozporządzeń podatkowych, zwł. dotyczących spadku, t. zw. Gnomon des Idios Logos B.G.U. V, 1; Constitutio Antonina, Pap. Giess. I, 40—Mitteis Chr. 377, Meyer. Jur. Pap. 1. Inne: Wilck. Chr. 462, Mitteis Chr. 370. 373 por. Wilcken, *Zu den Kaiser-Rescripten*, Hermes, LV, (1920) 1.

Dzienniki urzędników: Mitteis Chr. 79. Wilck. Chr. 41.

Rozporządzeń namiestników cesarskich w Egipcie posiadamy dużo zarówno w papyrusach, jak i w inskrypcjach — należy posługiwać się publikacjami zbiorowemi.

Dla rozporządzeń aleksandryjskich dioiketów specjalne znaczenie mają tak zw. Akta Zenona, Edg. r. *Zenon-Papyri*, Kairo 1925—7.

Inne przykłady muszą być z braku miejsca pominięte. Należy posługiwać się publikacjami oraz podaniami wyborami Wilckena-Mitteisa i P. M. Meyera.

II. Opracowania:

(Poza dziełami ogólnemi, wymienionemi w § 1.).

Administracja: A. Bouché-Leclerq *Histoire des Lagides* t. III i IV. P. Jouguet *La vie municipale dans l'Égypte Ro-*

¹⁾ Wykaz ten sporządziłem na podstawie Wilckena, *Die griech. Papyrusurkunden*, Berlin 1897 str. 26 i nast., oraz jego General-Register d. grtech. u. lat. Papyrusurkunden aus Aegypten, Arch. f. Pap. I, 1901, 4 i nast.

maine, Paryż 1921 uzup.: *Rev. Égypt. N. S. I* (1919) 50 i nast. F. Örtel *Die Liturgie*, Lipsk 1917. L. Piotrowicz *Stanowisko nomarchów w administracji Egiptu*, Poznań 1922. A. Stein *Aegypten unter römischer Herrschaft* Stuttgart 1915.

Wojsko: J. Lesquier, *Les Institutions Militaires de l'Égypte sous les Lagides*, Paryż 1911 oraz *L'armée Romaine en Égypte*, Kairo 1918.

Podatki: U. Wilcken, *Griechische Ostraka aus Aegypten u. Nubien t. 2*, Lipsk-Berl. 1899.

Bankowość: Fr. Preisigke, *Girwesen im griech. Aegypten*, Strassburg 1910.

Kwestje związane z rolnictwem: St. Waszyński, *Die Bodenpacht* 1908.

M. Rostowcew, *Studien zur Geschichte d. röm. Kolonats*, Lipsk 1910.

M. Rostowcew, *A large estate in Egypt in the third century b. C.*, Madison 1922.

Przemysł i handel: Th. Reil *Beiträge zur Kenntniss des Gewerbes im hellen. Aegypten*, Lipsk 1913.

Fr. Smolka, *Zarys polityki handlowej Ptolemeuszów*, Lwów 1924.,

Monografie poszczególnych miejscowości:

G. Plaumann, *Ptolemaïs*, Lipsk 1910; Méautis *Hermupolis-la-Grande*, Lausanne 1918; E. Kühn, *Antinoopolis*, Göttigen 1913. P. Viereck, *Philadelphia*, Lipsk 1928.

Szkolnictwo: E. Ziebarth, *Aus dem griechischen Schulwesen*, Lipsk 1914, (głównie na podstawie inskrypcyj, ale posługuje się też papyrusami); tegoż autora: *Aus der antiken Schule* (Lietzm. Kl. Texte Nr. 65).

Fr. Smolka, *Szkolnictwo greckie w starożytnym Egipcie*, Lwów 1921.

Religja: Wstęp Wilckena do Urk. d. Ptol. Zeit, I Berl. 1927.

Deissmann, *Licht vom Osten*⁴, Tübingen 1923.

Organizacja świątyni: W. Otto, *Priester u. Tempel im hellen. Aegypten t. 2*.

Z czasów chrześcijańskich: P. M. Meyer, *Die Libelli aus d. Decianischen Christenverfolgung* (w S. B. Pr. Ak. 1910).

III. Zbiorowe wydania pewnych grup dokumentów:

Fr. Preisigke - Bilabel, *Sammelbuch d. griech. Urkunden aus Aegypten*, Strassburg-Berlin I. — III, 1915—27.

Fr. Preisigke, *Berichtungsliste d. griech. Papyrusurkunden aus Aegypten* I Berlin 1922 (por. odnośne ustępy w Aegyptus i Arch. f. Pap.).

U. Wilcken, *Urkunden der Ptolemäerzeit* I Berlin 1927.

Listy: St. Witkowski, *Epistulae privatae graecae*² Lipsk 1911.

G. Ghedini, *Lettere cristiane dei papiri greci del. III e IV secolo*, Medjolan 1923.

B. r. O l s s o n, *Papyrusbriefe aus d. früheren Römerzeit*, Upsala 1925. Por. też A. H. S a l o n i u s, *Zur Sprache d. griech. Papyrusbriefe I. Die Quellen*. Helsingfors-Lipsk 1927.

5. Rekonstrukcja i interpretacja tekstów.

Materiały pochodzące z papyrusów znajdujemy zazwyczaj w stanie poważnego uszkodzenia, rzadko bowiem stanowią one całkowite zwoje lub przynajmniej dobrze zakonserwowane karty. Większość zachowana jest w formie fragmentarycznej, pochodzi ona bowiem z wykopalisk, znajdywana bywa między ruinami domostw lub wydobywana z mumii i kartonażu trumien, wymaga przeto zazwyczaj uprzedniego oczyszczenia, rozdzielenia poszczególnych warstw i ponownego ułożenia luźnych odłamków. W tej zwłaszcza dziedzinie, gdzie taką rolę odgrywa umiejętna obserwacja samego papyrusu, jego pasemek, zabarwienia, załamania krańcowych i t. p., duże usługi może oddać zręczny konserwator tych zabytków. Dopiero więc po dokonaniu tych wstępnych czynności zaczyna się naukowe badanie zachowanego tekstu. Badanie to zmierza w następujących kierunkach: 1-o Pierwszym warunkiem jest dokładne odcyfrowanie pisma. Tutaj spotyka się papYROLOG z różnorodnymi trudnościami, gdyż praca ta jest o wiele bardziej skomplikowana od tej, jaką wkłada np. historyk przy badaniu rękopisu średniowiecznego, a składają się na to różne okoliczności. Z jednej strony z biegiem wieków podlega pismo różnym zmianom, które tylko ogólnikowo dadzą się podzielić na 3 grupy: ptolemeuszowską, rzymską i bizantyjską, z drugiej zaś obok starannego pisma kaligraficznego występuje tu częściej kursywa. Ta ostatnia podlega znowu wielkim zmianom w zależności od tego, czy dany tekst został sporządzony w biurze centralnem, czy w drobnym urzędzie wiejskim, czy pisał go skryba zawodowy, czy też człowiek prywatny, a w tym zwłaszcza razie zależy też bardzo dużo od jego umiejętności i wykształcenia. Charakter indywidualny, odbiegający od szablonu pisma szkolnego, sprawia niekiedy poważne trudności. Ogólne opanowanie kierunków rozwoju i zmian, jakim podlega pismo, jest jednym z warunków pożytecznej pracy w tej dziedzinie. O wiele jednak większe trudności sprawia wszakże zły stan, w jakim zazwyczaj znajdujemy papyruse. To też przy odczytywaniu dokumentu w kursywie znaczną pomoc może oddać jego zrozumienie ogólne w częściach lepiej zachowanych, z których dopiero nasuwa się przypuszczalne znaczenie zniszczonego ustępu. Zalecanem jest przeto czytanie się w materiale pochodzącym z inskrypcyj i papyrusów celem zapamiętania charakterystycz-

nych zwrotów i stylu dokumentów. Środki pomocnicze, jakimi posługujemy się w tej pracy, są następujące: dobra lupa, przy tekstach zaś trudniejszych zaleca się używanie kilku lup o różnej ostrości, oraz lusterko, umożliwiające silniejsze skupienie światła w danym punkcie; jasne światło dzienne jest niezbędnym warunkiem dokładnego odtworzenia badanego tekstu, wobec tego, że światło sztuczne stwarza niebezpieczeństwo brania załamania papyrusu za ślady pisma. Pożyteczną jest również przy odczytywaniu trudnego tekstu umiejętność kopjowania liter i sporządzania sobie alfabetu z części lepiej zachowanych, oddającego zaś charakterystyczne formy pisma danego dokumentu. Fotografja, która przy pergaminach tak dużą wyświadcza pomoc, tutaj bardzo często zawodzi, to też dla dokładnego zbadania gorzej zachowanego tekstu wypadnie zawsze poznać jego oryginał.

2-o. Sporządziwszy pierwszy odpis papyrusu, wypadnie z kolei zastanowić się, do jakiej dziedziny można zaliczyć poznany tekst. Jeśli mamy do czynienia z fragmentem literackim, należy się przedewszystkiem przekonać, czy nie pochodzi od autora znanego, w przeciwnym zaś wypadku wypadnie bliżej określić jego gatunek. Mając przed sobą dokument, musimy ustalić, do jakiej grupy pokrewnej można go zaliczyć; w razie, kiedy się to uda, zyskujemy poważną pomoc przy rekonstrukcji zniszczonych ustępów w postaci równoległych zwrotów, doboru wyrazów i całego stylu. Nieznane teksty literackie nasuwają pod tym względem dużo większe trudności, z reguły bowiem są to rzeczy odosobnione. Przy rekonstrukcji muszą tu przeto decydować względy innej natury, jak poprawność języka i stylu danego rodzaju literackiego, dokładne wymierzenie luk i zaobserwowania śladów pisma; te ostatnie uwagi stosują się w równej mierze do rekonstrukcji dokumentu.

3-o. Przystępując do rekonstrukcji danego tekstu, wypadnie jeszcze uprzednio zlokalizować go w czasie. Fragmenty literackie nie zawierają naogół żadnych wskazówek pod tym względem, a pismo kaligraficzne, w którym przeważnie bywają sporządzone, nasuwa nieraz bardzo poważne trudności przy ustaleniu czasu. Dokumenty częściowo przynajmniej bywają datowane, wówczas czynność nasza ogranicza się do prostego przeniesienia czasu np. macedońskiego, czy egipskiego na nasz system kalendarzowy, ale ta również grupa tekstów żadnych często wskazówek chronologicznych nie posiada. Wówczas wypadnie powodować się ogólnymi cechami pisma i znaleźć najbardziej zbliżone pomiędzy świadectwami datowanymi. Jest to czynność, która wymaga niemałej wprawy oraz głębszego zapoznania się z obszerną ilością tekstów datowanych z różnych okresów czasu; ustalenie daty

badanego pomnika bywa w takich razach z reguły tylko ogólnikowem, i zazwyczaj określamy wiek, niekiedy tylko wprowadzając granicę bliższą. Dużą wszakże pomoc w tej czynności oddaje pewne spostrzeżenie Wülckena, potwierdzone następnie przez konserwatora berlińskiego, I b s c h e r a. Dotyczy ona t. zw. *recto* i *verso* karty papyrusowej. Karta ta powstaje mianowicie w ten sposób, że po rozcięciu łądygi na pasma pionowe układano je jedno przy drugim, a klej roślinny łączy je pod działaniem prasy, i w ten sposób otrzymuje się większą powierzchnię. Dwie takie powierzchnie składano następnie na krzyż, prasowano je ponownie i wygładzano. Otrzymane stąd pojedyncze arkusze sklejało się po dwadzieścia, poczem wycinano z tej ilości materiału odpowiedniej wielkości zwoje lub poszczególne karty. W zwoju papyrusowym po jednej stronie układają się włókna roślinne prostopadle do sklejeń, po drugiej zaś równoległe. Pierwsza jest wygodniejszą do pisania i nazywamy ją *recto*, przeciwną zaś *verso*. Otóż uwaga powyższa ustala fakt, że z reguły wypełniano w pierw stronę papyrusu zw. *recto*, a dopiero wskutek drożyzny papyrusu używano częstokroć odwrotnej strony wcześniej już zapisanego zwoju. Ma to oczywiście doniosłe znaczenie przy ustaleniu daty danego tekstu. W drobnych fragmentach poznajemy *recto* przez to, że pismo biegnie równoległe do włókien papyrusu, a różnicę w czasie pomiędzy tekstem na *recto* i *verso* określamy w przybliżeniu na pół wieku. Obserwacja ta posiada znaczenie szczególnie doniosłe przy tekstach literackich, których pismo mniej posiada cech charakterystycznych dla danego okresu, a w starożytności rozpowszechnił się bardzo prywatny odpis książek, do czego używano często starych zwojów z dokumentami.

4-o. Z kolei następuje interpretacja językowa. I tutaj napotyka papyrolog na duże trudności. Język, z którym spotykamy się w papyrusach, jego zasób leksykalny, fleksja i składnia przed odkryciami źródeł z czasów hellenistyczno-rzymskich nie były znane należycie, a dziś również niejedną jeszcze w sobie kryją zagadkę. W literaturze reprezentował go przeważnie Polybios i Pismo Św., którego przekład grecki powstał w okresie hellenistycznym, a jeszcze bardziej Nowy Testament. W okresie rzymskim zachodzi znów reakcja—język wspólny t. zw. Koiné zostaje usunięty z twórczości literackiej, która powraca do wzorów klasycznych i języka attyckiego. Literatura zrywa przeto z żywym językiem okresu, mowa ta jednak potoczna żyje i rozwija się nadal, a rozwój ten możemy śledzić obecnie na podstawie inskrypcyj i papyrusów. Starsze słowniki nie mogły, rzecz prosta, uwzględnić tego zasobu językowego. Przy interpretacji dokumentów znakomitą pomoc stanowi świeżo opracowany słownik specjalny Preisigke'go, po-

nadto zaś wypadnie się posługiwać słownikami do Pima Św. oraz języka greckiego w okresie bizantyjskim.

Trudności interpretacyjne powiększa jeszcze niejednokrotnie wulgarna wymowa i błędna pisownia. Poza ogólnymi wskazówkami, jakich udzielić mogą gramatyki specjalne, decyduje tu dużo własna wprawa, nabyta przez czytanie się w całym materiale. Oprócz znajomości języka klasycznego, winien jednak papyrolog poznać też bezwarunkowo ten język potoczny, czyli grecką Koiné.

Styl dokumentów nie znalazł dotychczas wyczerpującego opracowania. Różnice np. pomiędzy okresem ptolemeuszowskim, z jego przejrzystą i prostą budową zdań, a czasami bizantyjskimi, kiedy w powodzi słów i ciężko zbudowanych okresów trudno doszukać się istotnego znaczenia, uderza w oczy odrazu. Ale i pozatem każda grupa dokumentów, każdy okres dziejowy, każda miejscowość — większe miasto, czy zapadły kąt prowincjonalny, wyciskają swe piętno odrębne na stylu danego dokumentu.

5-o. Przez ustalenie jego gatunku i zrozumienie treści osiągamy dalej możliwość porównania go ze świadectwami z grup pokrewnych, a przez to zyskujemy szersze podłoże dla rekonstrukcji jego części zniszczonych i określenia jego wartości istotnej: jeżeli sam już precyzyjny odpis stanowi w pewnych razach wartość konkretną, to przez porównanie z pozostałymi dokumentami danej grupy odzyskuje on dopiero pełną swą wartość dziejową.

Interpretacja paleograficzna:

Thompson, *An Introduction of Greek and Latin Palaeography*, Oxford 1912.

Schubart, *Griechische Palaeographie*, Monachjum 1925 (w Handb. Alt. t. I. cz. 4).

Gardthausen, *Griechische Palaeographie*² tomy 2, Lipsk 1911 — 13.

Reprodukcje papyrusów:

Schubart, *Papyri Graecae Berolinenses*, Bonn 1911 (w Tab. in usum Scholarum Lietzmann'a N-o 2).

Wilcken, *Tafeln zur älteren griech. Palaeographie*, Lipsk 1891, oraz *New Palaeographical Society, Facsimiles of Ancient Manuscripts etc.*

Książka w starożytności:

Schubart, *Das Buch bei den Griechen u. Römern*². Berlin 1921.

Birt, *Das antike Buchwesen*, Berlin 1882.

Dziatzko, *Ausgewählte Kapitel aus dem antiken Buchwesen*, Lipsk 1900.

Skróty i symbole w dokumentach:

W i l c k e n, *Grundzüge der Pap.* Lipsk 1912 (rozdział wstępny).
 Indeksy poszczególnych publikacyj, specjalnie zaleca się Berl.
 Griech. Urk. VII, Viereck, Zucker, Berlin 1926 str. 258 i nast.

2. Interpretacja językowa:

a) Słowniki:

F r. P r e i s i g k e, *Wörterbuch d. griech. Papyrusurkunden*,
 Berlin 1925.

F r. P r e i s i g k e, *Namenbuch*, Heidelberg, 1922.

F r. P r e i s i g k e, *Fachwörter d. öffentlichen Verwaltungsdien-
 stes Aegyptens*, Gettynga 1915.

E. P r e u s c h e n — W. B a u e r, *Griechisch-deutsches
 Wörterbuch zu den Schriften d. Neuen Testaments*, Giessen 1928.
 oraz specjalne Herwerden'a, Sophocles'a i Du Cange'a.

b) Gramatyki:

E. M a y s e r, *Grammatik d. griech. Papyri d. Ptolemäerzeit*.

t. I. Laut. u. Wortlehre², Berlin 1923.

t. II. Satzlehre, Analyt. Teil I Hälfte, Berlin 1926.

A. T. R o b e r t s o n *A grammar of the greek New-Testament in the
 light of historical research*³. New-York 1919. H. I. M o u l t o n *Einlei-
 tung in die Sprache d. Neuen-Testaments übers.* von A. Thumb, Heidel-
 berg 1911 (Indog. Bibl. Act. I. Reihe 1).

c) Styl i forma:

S c h u b a r t *Einführung in die Papyruskunde* 1918, rozdz. 11.

P. C o l l o m p. *Recherches diplomatiques sur la chancellerie des
 Lagides*, Paryż 1926.